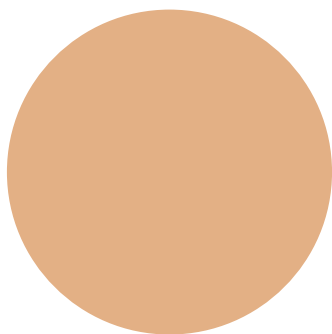

Primera lliçó sobre el Renaixement

PEP VALSALOBRE

Pep Valsalobre

PRIMERA LLIÇÓ
SOBRE EL RENAIXEMENT

Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Càtedra Màrius Torres de la Universitat de Lleida
2025

Sumari

1. Preludi.....	9
2. Una etiqueta controvertida	17
3. El bressol del Renaixement, l'humanisme	21
4. L'humanista	31
5. Educació, educació i educació	41
6. <i>Magnum miraculum est homo</i>	49
7. La literatura humanista i la influència en el vulgar toscà	59
8. La circulació de les idees i dels materials. La recepció de l'humanisme	65
9. De l'humanisme al Renaixement o l'aplicació global del programa educatiu humanista	73
10. La dona en la cultura del Renaixement	79
11. El temps muda i l'espai s'eixampla	87
12. Del llatí als vulgars. La literatura renaixentista.....	91
13. El pensament polític i les teories socials	109
14. Sobre art, ciència i pensament	119
15. Els nous corrents espirituals	131

16. Les ombres internes	145
17. El final. La contrareforma	155
Bibliografía	163

1. Preludi

Algú ha escrit, amb un cert ànim de polèmica, que l'edat mitjana no va ser una època creadora en l'àmbit de la cultura humanística fora de casos aïllats i que va romandre bàsicament aturada en l'estadi de la còpia i la transmissió del llegat clàssic en les biblioteques monàstiques. Hi havia encara dos factors vinculats a l'anterior que en limitaven el progrés cultural: a penes hi havia paper, fins al segle xv, i la capacitat de llegir i d'escriure era reservada a molt pocs (Carreira 2004).

Si això és més o menys veritat i si les coses van canviar poc o molt en l'era posterior ho anirem veient al llarg d'aquestes pàgines atapeïdes. De moment, podem començar aquest assaig reportant aquí un text estimulant escrit per vailets adolescents fa poc menys de cinc-cents anys. Es tracta d'una carta de súplica feta pels estudiants de la facultat d'Arts de Barcelona al conseller en cap sobre els estudis de filosofia a l'Estudi General, datada al voltant de 1541. En transcrib la primera part.

Magnífic senyor,

És tanta la diversitat dels negocis que cada dia en l'administració d'una república s'ofereixen, que no sens causa deia Plató ser dos coses molt necessàries: o que los qui regien la república i los prínceps fossen filòsofs o que almanco se governassen per consell d'hòmens molt doctes en filosofia; i per ço, Vostra Magnificència encara que no li falt la primera, per major descàrrec seu, deu procurar amb sa prudència d'ajustar-se a la segona, endemés en negoci de lletres qual és aquest que Vostra Magnificència té entre mans. I així, nosaltres, que som tots los estudiants que determinam oir Filosofia i acabar lo curs d'Arts, i tota esta universitat afligida de Barcelona, suplicam a Vostra Magnificència com a cap d'esta ciutat i pare precípuo, vulla mirar lo bé de ella i descàrrec de sa consciència i no permeta que amb sa favor s'entraduesca

una tan gran barbàrie en lo Estudi com s'hi espera entrar a dir si Vostra Magnificència no hi procura, que après amb ninguna cultura ni diligència se pogués extirpar, perquè los qui han demanat aquest càrrec i l'administració de l'Estudi, no sens passió parlen i són bàrbaros sofistes criats entre inhumanes lletres; i seria gran desdita nostra i de tots los fills de la terra, que puis Déu nos ha feta gràcia de produir-nos en temps que totes les lletres són ressuscitades, nosaltres restàssem, i tots los fills de la terra, en l'antiga ignorància. (Duran & Solervicens ed. 1996: 81-82; n'he regularitzat l'ortografia)

El lector convindrà amb mi que l'epístola no té preu i que és alhora molt reveladora, tant per la queixa concreta dels estudiants barcelonins com pels paral·lelismes que presenta amb afirmacions similars en el context europeu coetani. Potser calen alguns mots d'aclariment per entendre-la amb profit. Són estudiants de la facultat d'Arts, és a dir, de les arts dites liberals, que són set, el *trivium* o les tres relacionades amb el llenguatge (gramàtica=llatí, retòrica i dialèctica=lògica) i el *quadrivium* o les quatre vinculades al nombre (aritmètica, geometria, música i astronomia) més la filosofia —d'aquí que els estudiants parlin d'*oir* (=d'anar a classes) *Filosofia*. La divisió prové ja de l'educació a l'antiguitat llatina. Eren uns estudis de tres anys —equivalent a un batxillerat d'avui—, preparatoris per accedir a les tres facultats majors: dret, medicina, teologia. Els estudiants s'adrecen al conseller en cap, la màxima autoritat municipal, l'equivalent als nostres alcaldes *mutatis mutandis*, perquè era l'ajuntament, el Consell de Cent en aquest cas, qui mantenia econòmicament els estudis universitaris. Era qui, per tant, decidia sobre el professorat, els plans d'estudi i l'organització docent; per això s'hi diu «en negoci de lletres qual és aquest que vostra Magnificència té entre mans». L'expressió *Estudi*

General que figura al meu encapçalament equival a l'actual de centre universitari mentre que el mot *república* que apareix en la primera frase de la carta l'hem d'entendre, no pas en el sentit polític d'avui, oposat a monarquia, sinó en el de l'antiga *res publica*, les matèries que afecten a la comunitat. De la mateixa manera, l'expressió *filòsof* (i *filosofia*) de les primeres línies del text s'ha d'entendre, no com a relativa als especialistes en aquesta matèria, sinó en el sentit antic i ampli d'home savi, virtuós i prudent. El mot *precípuo* és un llatíisme per 'principal'.

Dit això, sembla que el context per entendre la carta d'aquests joves universitaris és el següent. Els estudis d'Arts tenien com a docents tot un equip d'humanistes que giraven al voltant de la figura del professor Martí Ivarra, els quals havien incorporat novetats pròpies dels nous temps educatius que corrien pel continent. Per això al·ludeixen a la sort d'estudiar «en temps que totes les lletres són ressuscitades». Però al 1536 s'incorporaven a les càtedres de filosofia professors de l'orde dels dominics, i amb ells —deduïm— es produïa el retorn als mètodes tradicionals escolàstics, d'arrel medieval. Són els «bàrbaros sofistes criats entre inhumanes lletres», que no hi haurà forma d'«extirpar» —notem la violència del mot— si se'ls deixa romandre als llocs docents. Els alumnes es queixen d'aquesta situació perquè, segons ells, els retornava a «l'antiga ignorància» amb la represa de «tan gran barbàrie».

Quedem-nos, de moment, amb l'entusiasme dels estudiants pels nous mètodes docents humanistes i amb el terror que expressen davant l'escomesa dels escolàstics. I també amb l'al·lusió platònica de l'inici o amb expressions com «barbàrie» i «bàrbaros sofistes», «antiga ignorància», «inhumanes lletres» enfront d'altres com la del temps en què «les lletres són ressuscitades». O les implícites, per oposició,

‘humanes lletres’, en termes de l’època, *humaniores litterae*. Hi retornaré en diverses ocasions al llarg d’aquestes pàgines.

Tot seguint les pautes de la col·lecció, en el volum present es fa una aproximació al Renaixement des de la cultura literària, per bé que accedirem també a espurnes d’un entramat cultural més ampli (pensament, política, art, ciència...), que es veurà afectat i impulsat per les novetats humanístiques. Són innovacions que s’originen a la península itàlica —aquí, per simplificar, utilitzaré també els mots *Itàlia* i *italians*, tot i que no es tracti d’una realitat política. Per això, els primers capítols donen compte de l’origen i desenvolupament d’això que hem convingut a anomenar «humanisme renaixentista», les seves propostes, els seus protagonistes i els seus assoliments, miraré d’aclarir què és humanisme i què és Renaixement. A la segona meitat del volum, a partir del capítol 9, es desplega un mosaic dels avenços que les novetats humanistes van propagar a moltes altres disciplines artístiques, científiques, tècniques i polítiques de la societat de l’època, és a dir, allò que aquí entenem per Renaixement.

És obvi que en una aproximació de caràcter introductori com la d’aquest volum no hi caben sinó les línies principals i alguns exemples, a tot estirar, d’això que anomenem Renaixement i que encara no sabem ben bé què és ni quin període el delimita. I com qualsevol afer de la història humana, també el lluminós Renaixement té les seves ombres. Fins i tot tenebres. D’això m’ocuparé, finalment, en els darrers capítols.

M’ha semblat, per acabar, que podria ser il·luminador fer recurs sempre que convingui a l’obra narrativa d’un dels protagonistes més lúcids i enjogassats del Renaixement europeu, el novel·lista, metge, religiós heterodox i humanista francès François Rabelais. N’espargaré alguns fragments al llarg del volum en els moments més oportuns, per afermar amb les seves facècies amenes les afirmacions de l’ensopida

prosa acadèmica inevitable. Il·luminador i entretingut, molt entretingut.

RABELAIS I

Com que Rabelais (final xv - 1553) ens acompanyarà en més d'una ocasió en aquest assaig sobre el Renaixement, serà bo que en faci les presentacions del cas. François Rabelais —o Alcofibras Nasier, abstractor de quinta essència, com signava anagramàticament els primers llibres— és considerat el primer gran prosista francès, en les obres narratives del qual els protagonistes mengen i beuen desafortadament. Però aquesta és una imatge molt astènica del novel·lista francès. El terme mateix de *pantagruelisme*, derivat del nom d'un dels seus personatges principals, Pantagruel, és, segons Rabelais mateix, un assumpte ben allunyat de l'evocació gastronòmica. És un estat d'esperit. O millor: una alegria de l'esperit, feta d'optimisme i riallades, l'horitzó des del qual hem de llegir les seves obres. *Rire est le propre de l'homme* és la consigna, és el que defineix allò humà. Tota una definició d'humanitat, enfrontada —és fàcil de percebre— a la que veu en l'home un sac d'escombraries i en el món una vall de llàgrimes. En fi, contraposada al discurs religiós tradicional, ascètic: *contemptus mundi*, el menyspreu del món.

La biografia de l'escriptor francès és en ella mateixa una paradoxa constant i saborosa. Tot i néixer a final del segle xv en un llogarret minúscul de la Turena, a la Devinière, entre Tours i Poitiers, Rabelais va circular arreu de França (París, Lió, Montpeller) i Itàlia (Roma, Torí). Va moure's a l'entorn de la cort de Francesc I i va tenir poderosíssims valedors entre els polítics i eclesiàstics francesos més importants de l'època, els quals li van treure les castanyes del foc en diverses ocasions. Va ser frare franciscà i monjo benedictí, i encara

va cometre apostasia en penjar els hàbits provisionalment per practicar la medicina, prohibida aleshores als religiosos, tot i que gràcies a la força dels protectors va aconseguir finalment l'absolució papal i el permís per exercir com a metge. A despit de la condició clerical, freqüentava una vídua parisenca, amb la qual va tenir dos fills, i anys a venir encara en va tenir un tercer a Lió fruit d'una altra mare. Va ser perseguit pels catòlics per heretge i obscè, i pels calvinistes per impiu. Malgrat que gran part dels amics més propers van abraçar la causa protestant i algun va acabar a la foguera catòlica, Rabelais es va mantenir en l'arriscada frontera religiosa de l'època sense travessar mai, segons sembla, a la banda protestant. I, a pesar de pertànyer a l'estament eclesiàstic i de ser un cristià fervorós, la seva cosmovisió no passa —ni de bon tros— pel *contemptus mundi* monàstic sinó pel vitalisme i la felicitat de l'home a la terra. Abans que ell, Leon Battista Alberti, paradigma de l'humanista i a qui faré recurs també amb freqüència aquí, ho proclamava amb tota la claredat a la seva *Vita*: cal cercar la felicitat aquí, a la terra, entre la gent.

Com a escriptor, Rabelais va produir textos de molt diverses menes. Escrits mèdics, una paròdia de pronòstics astrològics i almanacs, l'edició de l'obra d'un arqueòleg italià, etc.; finalment, el metge i clergue Rabelais va compondre una gloriosa nissaga novel·lesca entre 1532 i 1553, constituïda per cinc llibres escrits per aquest ordre: *Pantagruel*, *Gargantua*, *Tiers livre*, *Quart livre* i *Cinquième livre*. Les novel·les de Rabelais incorporen la cultura popular i carnavalesca, contestatària enfront del saber i de les jerarquies oficials (mitjançant una estètica grotesca), i són a la vegada una proposta de la nova alta cultura, l'elitista cultura humanista.

Aquest Rabelais, que s'inspira en la literatura popular —els seus gegants provenien del folklore tardomedieval

francès— per llançar una proclama subversiva contra l'ordre cultural i educatiu vigent, ens acompanyarà, doncs, a partir d'ara. I els seus textos ens il·luminaran en diversos passatges d'aquest volum, quan tractaré de l'ensenyament escolàstic i de la contraproposta humanista, quan parlaré de la pau com a bé suprem que alcen com a estendard els humanistes en una època curulla de conflictes i violència, i quan exposaré la problemàtica de la religió cristiana al Renaixement.

2. Una etiqueta controvertida

Sense pretendre entrar en altres períodes de renovació cultural com el bizantí, l'islàmic o el de l'Orient Llunyà, de propostes de definició del Renaixement europeu no en falten pas, esclar. N'hi per a tots els gustos. El fet és que no hi ha unanimitat entre els historiadors de la cultura sobre què hem d'entendre amb el terme *Renaixement*. Un període històric? Un moviment cultural? Tampoc no hi ha avinença pel que fa a la periodització, a les fronteres cronològiques d'inici i final.

No han estat pocs, d'altra banda, els investigadors de la història que s'han manifestat en contra del concepte tradicional de Renaixement dels segles XIV-XVI, tant com a període delimitat o bé com a ruptura amb la cultura anterior, i han definit un llarg període de renovació continuada, d'accés a la modernitat, des de l'any 1000 fins al 1800. De fet, hi ha qui el rebutja com a un període definit per oposició a l'edat mitjana i en delimita molt les seves innovacions respecte del període anterior. Així, alguns historiadors consideren que de 'renaixements' n'hi ha constantment en el decurs de la història cultural humana: la *renovatio* carolíngia —a final del segle VIII i principi del IX—, el renaixement del segle XII, la 'revolució científica' del XVII o el canvi de paradigma que s'esdevé en tots els sectors amb la disgregació al segle XX del positivisme de la centúria anterior. L'espurna que ha generat el debat tradicional al voltant de l'etiqueta Renaixement i el seu abast real s'ha d'anar a cercar en la imatge que en va oferir Jakob Burckhardt el 1860 en la seva obra *Die Kultur der Renaissance in Italien* (*La cultura del Renaixement a Itàlia*). L'investigador suís va ser optimista en excés amb les definicions del nou període. D'afegit, va tendir a marcar uns contrastos espectaculars amb el món medieval, de manera

que va acabar oferint-ne un panorama mitificat. Ben mirat, Burckhardt va caure en el parany de creure's fil per randa les afirmacions —interessades, esclar— dels mateixos humanistes quan establien una barrera entre el passat immediat i un present que menyspreaven, i recollien els seus ideals en un passat remot, l'antiguitat clàssica, que pretenien fer reviure. Burckhardt hi va afegir encara elements de difícil acceptació com el despertar de l'individualisme, el descobriment del realisme o l'inici de la modernitat. Des d'aleshores, l'historiador de Basilea ha estat més o menys corregit o matisat, per no dir escarnit, especialment pels historiadors medievalistes.

Aquí, sense negar l'existència d'altres períodes europeus de renovació cultural anteriors —sense oblidar, però, que en cap cas no van tenir un arrelament, abast, penetració i conseqüències equiparables als canvis que va comportar la cultura del Renaixement en totes les esferes—, em centraré a descriure les característiques i l'abast de les innovacions que s'apleguen en un període que s'ha convingut a considerar l'inici de l'edat moderna europea. Certament no podem donar per bons a ulls clucs els testimonis dels humanistes del Renaixement sobre les seves percepcions del passat i del seu present, del protagonisme que van exercir, per diverses raons: perquè no disposaven de distància com per jutjar les seves aportacions, perquè van entestar-se a projectar una estudiada imatge d'ells mateixos i del que representaven, i per l'aspiració que exhibien de passar a la història. Ara bé: això mateix no és prou significatiu ja d'una mentalitat?

D'altra banda, quan es consulten obres historiogràfiques sobre el Renaixement i l'humanisme no sempre resulta fàcil distingir una cosa de l'altra. Sovint s'encavalquen reflexions sobre un terme enmig de descripcions de l'altre com un tot difícilment distingible. I s'acaba per no definir clarament què vol descriure un concepte i què vol representar l'altre.

De vegades les etiquetes han estat identificades com dues formulacions per a una sola realitat, com fa Gardini (2010). En aquest assaig opto per considerar que va ser el moviment humanista el que va inaugurar, impulsar i sostenir allò que coneixem com a Renaixement. És a dir, en resum, l'humanisme va ser un moviment perquè va disposar d'una certa orquestració entre intel·lectuals que sovint es coneixien entre ells i compartien les mateixes orientacions, metodologies i anhels alhora, i, sobretot, convergien en la voluntat pedagògica i l'orientació pràctica d'aquesta per impulsar les seves idees i realitzacions. En canvi, el Renaixement, que deriva de l'humanisme, no és un moviment ni un període històric sinó una cultura, d'origen imprecís, d'expansió acumulativa i de definició problemàtica però amb un final clar: el triomf de la contrareforma i la implantació de l'estètica barroca. El Renaixement s'origina, arrela i es desintegra amb delimitacions cronològiques imprecises i complexes perquè depenen de cada territori en què aquesta cultura es desplega.

Així doncs, apunto que, *grosso modo*, el Renaixement és l'extensió i desplegament dels postulats humanistes a la resta de terrenys culturals, artístics, polítics, científics i tècnics de l'inici de l'edat moderna europea, amb unes característiques d'acceleració i abast territorial que no havien conegut altres propostes renovadores en el passat postclàssic. L'humanisme continuarà adobant les cultures posteriors (la barroca, la il·lustrada...) però la cultura del Renaixement s'esgota quan a Europa s'estableixen del tot vectors —estètics, mentals, religiosos— contradictoris amb aquella. Si acceptem això, caldrà començar, doncs, per definir què entenem aquí per humanisme, qui són els humanistes, què pretenen i què aconsegueixen.

3. El bressol del Renaixement, l'humanisme

L'humanisme —terme posat en circulació al segle XVIII, a diferència del mot *humanista*, propi de l'època— és un moviment perquè, com he dit, deriva de l'aplicació orquestrada d'un programa: el d'un grup d'intel·lectuals italians que reivindica la recuperació estètica, cultural, pedagògica i ètica de l'antiguitat clàssica. En cap cas, però, no és, no pot ser un capítol més en la historiografia sobre el Renaixement perquè n'és l'origen, la base. I neix amb un afany rupturista respecte de la cultura anterior. O almenys això afirmen els seus protagonistes.

La voluntat de trencament s'evidencia tan aviat com quan Francesco Petrarca (1304-1374) caracteritza la cultura medieval en què està immers com una nosa entre la lluminosa antiguitat i l'actual seva, com una edat obscura, una edat barbàrica entaforada al mig (*medio aevo*), la del gòtic (dels gots, bàrbars). Les imatges de contrast entre la llum antiga i la tenebra medieval són habituals en l'intel·lectual toscà. Els intel·lectuals que en van continuar l'impuls (Bruni, Fazio, Valla, Filelfo, Poliziano i tants d'altres) van insistir en les expressions d'oposició d'èpoques i sobretot en el concepte de renaixement, idea que va establir-se com a definició del propi període amb autors com Vasari, Machiavelli i, sobretot, Guicciardini, ja al Cinccents. No pretenien recuperar el passat i reproduir-lo i prou, esclar, sinó que tenien el propòsit d'utilitzar els clàssics com a model sobre el qual edificar una nova cultura, una cultura moderna. I per damunt de tot una cultura que tingués l'ésser humà en el centre, més antropocèntrica i no tant teocràtica. Ara bé: com he dit, no hem de confondre la voluntat que els guiava amb la realitat. Hi havia, esclar, una bona dosi de propaganda i d'autoafirmació. Avui assumim que els resultats no van comportar

un trencament radical amb el passat medieval, especialment pel seu caràcter elitista.

La cronologia del moviment i el seu lloc d'origen no admeten, però, gaire controvèrsia. La maduresa d'aquest es produeix al primer quart del segle xv. S'aferma a la península italiana al Quatrecent, a la Toscana primer, i al Vènet i al regne de Nàpols després, per expandir-se al llarg del segle següent a la resta d'Europa.

Quins van ser els factors implicats en el sorgiment del moviment humanista? I encara, per què es va produir aquell moviment aleshores i en aquell indret i no abans o després i en qualsevol altre lloc? És a dir, per què a la península itàlica, especialment al centre i nord, i al llarg dels segles xiv-xv? El fet és que es van donar simultàniament un seguit de circumstàncies que van propiciar-ne l'origen i l'establiment. Per començar, en terres italianes, un disgregat d'entitats polítiques sense unificació, l'humanisme va comportar la percepció d'una unitat cultural que va actuar com a identitat cohesionadora que els enfrontava, des d'un capteniment de superioritat intel·lectual i artística, a les altres nacions europees. En un altre ordre de coses, la profusió de vestigis de la civilització romana feia que fossin més accessibles i coneguts pels italians que no pas per la resta dels europeus al llarg de tota l'edat mitjana. No era una civilització remota o arcaica, sinó ben present. Al capdavant, eren els seus avantpassats en aquell mateix territori. L'admiració pel passat clàssic es pot percebre en les contínues al·lusions que trobem en les obres humanistes a les ruïnes de la civilització de l'antiguitat, on conflueixen tant l'admiració per l'excel·lència com el lament per la deixadesa. Es troben rastres d'aquesta afició en autors com Pier Paolo Vergerio (1368-1444), una epístola cèlebre del qual combina els dos sentiments, d'admiració per la majestuositat de les ruïnes romanes i d'estupor pel

desdeny i la destrucció quotidiana a què les sotmeten els seus contemporanis; o Enea Silvio Piccolomini (1405-1464), que no perdia ocasió per visitar-ne; passant per Ciriaco d'Ancona (1391-1452), que seguia amb passió la recerca de restes de la civilització grega a la Mediterrània, o Poggio Bracciolini (1380-1459), el qual, amb l'anterior, són els iniciadors de l'arqueologia humanística. Aquesta admiració pel passat clàssic va de la mà de la voluntat de retorn als orígens en qualsevol dels camps de l'activitat cultural. Per exemple, la de retorn a les fonts, als textos originals, que guia la tasca del filòleg. O la de l'emmirationament en els orígens del cristianisme que orientarà figures com Erasme o Luter.

Però, per què aleshores? Aquí cal fer recurs a qüestions sociohistòriques. Enlloc com al nord d'Itàlia no hi havia un desenvolupament de la burgesia i de les oligarquies comercials —tret, potser, de Flandes— que dominaven petites ciutat-estat i repúbliques ja des dels segles XII-XIII: Florència, Milà, Siena, Venècia, Ferrara, Gènova... Notem com les dues ciutats on més va arrelar el moviment humanista i on van sorgir més propostes artístiques innovadores van ser Florència i Venècia, dues repúbliques. I no és estrany, perquè aquestes estaven organitzades damunt del principi de competitivitat. Particularment a Florència, on el sistema era més obert, mentre que a Venècia prevalia la noblesa. Però una cosa és on sorgeixen els intel·lectuals, escriptors i artistes i una altra de ben diferent és on desenvolupen millor les seves habilitats. Aquí entrava en joc el sistema de mecenatge. I per bé que tant a Florència com a Venècia existia un patronatge civil, l'atracció per les possibilitats que en aquest sentit oferien les corts era superior. En resum: les repúbliques generaven talent i les corts aristocràtiques tendien a aplegar-lo al seu voltant. Peter Burke (1993) ha observat com als territoris italians la mobilitat social era superior a la d'altres societats

coetànies pel fet que el percentatge de població urbana, més dinàmica, superava qualsevol altra zona europea, excepte Flandes. L'historiador britànic pressuposa que les societats de caràcter mercantil estaven més orientades a valorar el mèrit i respectaven l'èxit personal molt més que altres cultures fonamentades en l'estament militar. En definitiva, que tals configuracions socials no es desenvolupaven còmodament encotillades per teories i pràctiques polítiques imperials i monàrquiques, per una teocràcia que proclamava el *contemptus mundi* o per una cultura feta d'abstraccions immaterials com l'escolàstica. Les classes dirigents reclamaven, doncs, una cultura adaptada a llur situació socioeconòmica i política, una cultura més pràctica i flexible.

El context urbà de la cultura del Renaixement constitueix un factor decisiu. A la ciutat és on rau en els centres de formació mitjana i ensenyament superior que permetran l'emergència d'individus formats que exerciran d'humanistes professionals —que solen ser fills de nobles o de professionals liberals (notaris, metges...) o de funcionaris de les ciutats— de la mateixa manera que cal concentració d'artesans perquè les arts visuals floreixin, ja que la major part dels artistes del Renaixement procedien d'aquest entorn.

S'han proposat altres factors per explicar la gènesi i el desenvolupament de l'humanisme a més de l'auge dels grups mercantils i les seves exigències culturals i espirituals, entre els quals no és menor el descrèdit creixent del papat i el fracàs de la reforma conciliar de l'Església al llarg del xiv-xv. En aquest sentit, el fet que la cultura deixés de ser monopoli eclesiàstic va afavorir desenvolupaments diversos dels tradicionals i una més gran laïcització dels intel·lectuals. Un exemple: la protecció financera o mecenatge dels intel·lectuals per part de les corts va permetre que no depenguessin, en la mateixa mesura que fins aleshores, de les prebendes eclesi-

àstiques o de les càtedres universitàries, un medi en mans del clergat en gran part.

En aquell context prevalentment urbà i més laic, doncs, va néixer aquella minoria cultural que anomenem humanista, que comptava amb un exponent pioner com va ser Francesco Petrarca, al qual va succeir, al segle següent, una legió de seguidors que van originar el moviment, molt minoritari primer (segle XIV) però que es va afermar i escampar, de la mà del poder, al llarg dels dos segles següents.

Si bé tothom està d'acord que el punt d'arrencada 'fort' de l'humanisme és Francesco Petrarca, també és veritat que podem identificar humanistes ja al segle XIII a Pàdua com Lovato dai Lovati (1240-1309) o Albertino Mussato (1261-1329) (Reynolds & Wilson 1986: 163-167). El fet és que a la dècada dels vuitanta del segle XIII, a Florència el patriciat ja estava familiaritzat amb els textos pagans clàssics i, en els decennis següents, estava disposat a acollir els autors antics com a font de saviesa moral i ciutadana. A final del XIV, aquest mateix patriciat no només patrocinava els humanistes sinó que instava els seus fills a seguir els ensenyaments humanístics (Witt 2005). I aquest patró humanístic va ser a la base de l'educació de les elits europees fins al segle XIX. Si bé Petrarca pertanyia a la tercera generació humanista, la seva activitat va comportar una revolució interna del moviment sense precedents (Reynolds & Wilson 1986: 167-173). El seu llegat serà recollit fonamentalment a Florència, on trobarem els grans noms del moviment, bé perquè hi són nats, bé perquè s'hi van vincular posteriorment. La nòmina és espectacular: Giovanni Boccaccio (1313-1375), Coluccio Salutati (1331-1406), Pier Paolo Vergerio (1368-1444), Leonardo Bruni (1370-1444), Poggio Bracciolini (1380-1459), Marsilio Ficino (1433-1499), Angelo Poliziano (1454-1494), tots ells nascuts o estretament vinculats a Florència.

No ens haurien de passar per alt circumstàncies com que Salutati, Bruni i Bracciolini van ser cancellers de Florència, com ho seria més tard Machiavelli; que Boccaccio era diplomàtic de la Signoria florentina; o que s'establien relacions personals directes entre molts d'ells a la ciutat (Salutati era deixeble de Boccaccio i preceptor de Bracciolini i de Bruni). Leon Battista Alberti (1404-1472) era de família florentina exiliada a Gènova, on va néixer, mentre que Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) va passar els darrers anys de la seva vida a la ciutat, com Francesco Filelfo (1398-1481), que després de recórrer tot el nord italià va morir a Florència. Al llarg del xv, van aparèixer altres focus principals com la Roma papal i el regne de Nàpols sota el patrocini d'Alfons del Magnànim.

Justament, en relació amb la cort napolitana cal afegir noms cabdals, entre altres, com el llombard Pier Paolo Decembrio (1392-1477), el romà Lorenzo Valla (1407-1457), el lligur Bartolomeo Facio (1410-1457), el palermità Antonio Beccadelli (1394-1471) o l'umbre Giovanni Pontano (1426-1509) (vegeu Carbonell 1997: II, 196-201). S'ha parlat d'un humanisme regi o monàrquic amb relació a aquest cercle com si fos una realitat intel·lectual diversa de la resta, però en essència els mètodes i aspiracions de Valla, Facio o Beccadelli, humanistes al servei d'aquella cort, eren plenament coincidents amb els de la resta, només que el mecenatge reial els comprometia amb l'autorepresentació del monarca (Delle Donne 2015). Sobre la recuperació de textos clàssics i l'activitat filològica al respecte de Salutati, Bracciolini, Valla, Poliziano, etc. vegeu Reynolds & Wilson (1986: 175-190).

Tots ells anunciaven una nova cultura educativa, i, per extensió, jurídica, política, filosòfica, econòmica i, finalment, també artística. La confluència de les propostes humanistes amb els interessos de les classes dirigents florentina, veneciana, etc., explica l'arrelament i l'èxit del moviment. En aquest

trionf van ser decisius el suport i el mecenatge amb què van comptar els intel·lectuals florentins i d'altres ciutats dels estats nord-italians, per exemple, de part de les oligarquies comercials i les autoritats locals (de les quals sovint van formar part).

La impremta hi va exercir un paper també determinant. En efecte, en l'èxit de les propostes de l'elit intel·lectual que proclama el renaixement de la cultura antiga, la impremta va ser clau com a instrument difusor a partir de la segona meitat del Quatrecent. L'estampa de tipus mòbils va néixer justament en plena desclosa del moviment humanista, a mitjan segle XV, i aquest se'n va saber aprofitar a bastament. La impremta no només actuava de catalitzador en la difusió d'idees sinó que les unificava d'una manera molt més coherent que cap altre mètode de difusió. Difícilment el moviment humanista hauria tingut el recorregut que va experimentar i molt menys encara hauria pres l'extensió que va obtenir sense el concurs de l'estampa. I un detall no pas menor: al costat de la ingent correspondència que conservem entre intel·lectuals humanistes de l'època (alguns d'aquests epistolaris consten de milers de cartes), el llibre imprès permetia resoldre dos entrebancs habituals de la circulació manuscrita: per un costat, si es perdia un llibre abans d'arribar a destí, es podia substituir per un exemplar idèntic; i, per l'altre, en aquella correspondència, el diàleg erudit se simplificava gràcies als números de pàgina que coincidien en els exemplars dels dos extrems de la conversa escrita.

D'altra banda, la circulació del llibre, que aplegava i divulgava nous coneixements amb una velocitat mai vista fins aleshores, va incidir en la percepció d'una societat en progrés. Finalment, la profusió de materials impresos va afavorir en gran manera el pensament crític: el lector, a la vista de diversos textos sobre un mateix afer, de vegades contradic-

toris, pot contrastar arguments i arribar a conclusions personals des de la distància o la comparació, per prendre aleshores l'opció que més li plau o millor el convenç.

L'estampa no només va ser vehicle de les noves idees a través de tractats i diàlegs sinó també del fruit indispensable de l'activitat filològica dels humanistes: els textos clàssics grecolatins en edicions filològicament solvents i estèticament atractives.

Un excel·lent exemple de com l'evolució de l'estampa i sobretot el gust classicitzant dels editors i l'activitat crítica aplicats sobre un mateix corpus textual canvien completament la percepció del lector en l'accés a una obra concreta és el de les edicions catalanes d'Ausiàs March (v. 1400-1459) al segle XVI. Com és sabut, l'obra poètica original del poeta valencià va veure cinc edicions impreses al llarg del Cinccents: la primera, fragmentària i poc respectuosa, amb traducció al castellà intercalada, de Baltasar de Romaní al 1539 a València; les que van sorgir del cercle de Ferran Folch de Cardona al 1543 i 1545 a Barcelona; la de Valladolid de 1555; i, finalment, la de Barcelona de 1560. La voluntat progressiva d'oferir un model poètic clàssic en vulgar a les lletres hispàniques es mostra en l'aparició d'elements als preliminars com són els textos de comentaristes i l'addició de biografies. Però també, i potser sobretot, per un seguit de millores editorials i formals molt significatives en el camí que va de 1539 a 1560:

- l'esforç ininterromput per obtenir un corpus al més complet possible;
- la preocupació constant per aconseguir un text més depurat —amb al·lusions a revisions contínues: «novament revistes i estampades ab gran cura i diligència» (1545); «corregidas de los errores que tenían» (1555);

- «ara novament ab molta diligència revistes i ordenades» (1560)— i a l'obtenció de millors exemplars manuscrits de partida, etc.;
- l'evolució en els aspectes formals i tipogràfics de les edicions, cada vegada més 'moderns' —tipus gòtics i format foli al 1539; tipus romans i format quart al 1543; cursiva i en octau al 1545, etc.;
 - la voluntat d'oferir el text de Marc més 'net' —sense comentaris marginals, sense traduccions interpolades, més tard traslladant els aclariments dels «vocables scurs» dels marges de la pàgina cap a taules que tanquen el llibre.

A la qual cosa hem d'afegir encara la presentació del poeta com a paradigma de l'escriptor renaixentista que conjumina les armes i les lletres, amb la menció de la doble condició de cavaller i poeta des de l'edició de 1545, la reivindicació de la fama immortal del poeta a través del simbolisme de l'au fènix, etc. Sense oblidar, esclar, l'ordenació dels poemes marquians tot calcant la pauta del *Canzoniere* de Petrarca (vegeu p. 93).

La impremta, doncs, però també el mecenatge van ser factors propulsors de l'humanisme. És cert que el patronatge reial i aristocràtic no neix en aquesta època. Ara bé, anteriorment tenia un caràcter més artístic, especialment en el foment d'obres per a esglésies, i arquitectònic. A penes tenia, doncs, projecció social. De vegades es promovien iniciatives de caràcter literari, també. Però, quin era socialment el recorregut d'un ric manuscrit cortesà? Ara, des del segle xv, es multipliquen les iniciatives de mecenatge, disperses en múltiples corts constituïdes en centres culturals que competeixen entre ells, i la rica producció que en sorgeix, a més, es difon en centenars i milers de còpies mitjançant la impremta.

4. L'humanista

Algú ens recordarà que els textos grecs i llatins ja circulaven en gran mesura a l'edat mitjana. I és cert. Però és igualment incontestable que la lectura dels clàssics a l'època medieval estava condicionada per la teologia, de manera que l'accés als textos antics es feia sense consciència històrica ni valoració crítica, d'aquell que hi cerca només significacions cristianes. I dels textos de l'antiguitat se'n seleccionaven fragments destinats al comentari dirigit. Un cas, potser extrem o potser no, de nul·la consideració vers els clàssics podria ser aquest: durant els segles VI-VIII preval la cancel·lació de textos clàssics, els palimpsestos, i on abans figuraven Plaute, Terenci, Ciceró, Virgili, Lucà Titus Livi o Plini ara hi llegim sermons i tractats teològics. A Bobbio (Emília-Romanya), els monjos esborren el *De Republica* ciceronià per transcriure-hi un estudi d'Agustí d'Hipona sobre els salms (Reynolds & Wilson 1986: 115-116).

Ara, amb els humanistes, els clàssics representen la presa de consciència dels valors humans, terrenals, de la vida aquí i ara amb tota la seva complexitat, problemàtica i multiplicitat, des de la consciència històrica, més enllà de la contradicció o no amb les creences religioses. I es posa l'accent en l'accés al text sencer, a l'obra completa, no als extrems. Valgui com a exemple el cas de John Colet, que al 1496 a Oxford fa llegir als seus deixebles les epístoles de Pau als corintis directament en grec, de manera que els estudiants anglesos hi accedeixen com ho havien fet els corintis mateixos (Hale 1996: 189). A banda d'això, el nombre de textos d'època clàssica en circulació, nets de comentaris, bona part dels quals eren desconeguts al període medieval, era ara incomparablement superior.

Ens convindrà ara aclarir què entenem per *humanista* (Reynolds & Wilson 1986; Kristeller 1986). En sentit estricte,

l'humanista és un professional, un docent o un practicant dels *studia humanitatis* —expressió que provenia del diàleg de Leonardo Bruni *De tribus uatibus florentinis* (1401) i que va ser propagada per Poggio Bracciolini—, un cicle ben definit de disciplines acadèmiques: la gramàtica (és a dir el llatí), la retòrica, la poesia, la història i la filosofia moral. Notem: disciplines centrades del tot en la laïcitat. Segons Kristeller (1986), l'humanisme consisteix en el programa cultural i educatiu que es basa en l'estudi i l'ensenyament dels clàssics grecolatins i que incideix en les cinc disciplines esmentades.

El que pretenien els humanistes, i el que ara anomenem «humanisme», era assolir la *humanitas*, com a suma de coneixement i de virtut, una condició moral associada: «Convé que els homes prudents, que volen ser i semblar homes de lletres com cal, s'apliquin als estudis i visquin entre llibres, de manera que pensin que la seva primera obligació és esdevenir molt distingits no pas més pel saber que per les seves virtuts» (Alberti 2018: 171).¹ És el terme *filòsofs* que apareix en la carta dels estudiants de l'Estudi General de Barcelona, transcrita i comentada al principi.

I com aconseguir la *humanitas*? Mitjançant la lectura i l'assimilació dels clàssics grecs i llatins. La convicció dels humanistes era que amb l'estudi i la imitació dels clàssics renaixeria la saviesa, i amb ella es renovarien la literatura, les arts i les ciències, de manera que la humanitat retornaria a l'alçada de l'antiguitat clàssica després d'aquell període de decadència, de tenebres, dominat pels gots, els bàrbars, l'edat mitjana, en fi. Aquests conceptes es van difondre com

1. «Decet enim prudentes eos qui probe litterati esse ac uideri uolunt sic ad studia incendi, sic inter libros uersari, ut suum primum officium putent sese non magis doctrina quam uirtutibus ornatissimos reddere».

una taca d'oli entre els que tenien ànsies de novetats: els trobem expressats en la carta dels estudiants barcelonins, on els representants de l'ensenyament tradicional són titllats de «bàrbaros sofistes criats entre inhumanes lletres» mentre que ells, els estudiants, han gaudit de la fortuna de viure en un temps en què «totes les lletres són ressuscitades». Resurrecció. Aquest i mots equivalents com *renéixer*, *despertar*, els llegim arreu: «Els esperits desperten» diu Ulrich von Hutten, humanista alemany i abrandat reformat, a l'inici del xvi. «Tots som obligats [...] al dit [rei] Alfonso, qui així ens ha despertats», exclama quasi simultàniament un agraït Pere Miquel Carbonell (1997: II, 200), historiador i arxiver reial barceloní, referint-se a l'activitat a la cort del Magnànim a Nàpols. Les afirmacions relatives a la sensació que s'està vivint una nova època que supera la barbàrie en totes les activitats intel·lectuals, les arts i les tècniques, fruit de la consciència de l'acceleració històrica que tants canvis de tota mena van produir al seu entorn, són, al cap i a la fi, constants arreu (vegeu Hale 1996: 539-545; vegeu Rabelais a la carta de Gargantua al seu fill Pantagruel, p. 143).

El moviment dels humanistes parteix, doncs, d'un ideal de civilització: l'ésser humà assoleix la plenitud de la seva humanitat gràcies a un model cultural inspirat en l'antiguitat. I aquest ideal teòric es trasllada a la pràctica mitjançant un projecte pedagògic, el qual va garantir la implantació i posteriorment la difusió europea dels principis del moviment. Com deia Leon Battista Alberti: aquell que s'hi escarassa de valent «assoleix mèrits en aquelles activitats que són les més altes i necessàries per al gènere humà, i per tant les més dignes de gratitud per part de tothom, com ara les bones arts, les institucions respectables, els costums més

nobles i la saviesa, que s'obtenen amb les lletres»,² és a dir, amb els *studia humanitatis* (Alberti 2018: 137).

Localitzem aquests professionals dels *studia humanitatis* associats bàsicament a dues professions. Exerceixen, com he dit, com a docents professionals (preceptors de nobles, principalment, però també en les facultats d'Arts o en el que podríem considerar l'ensenyament mitjà de l'època, les escoles de llatinitat) però també els veiem sovint com a cancellers, secretaris o diplomàtics en corts reials i aristocràtiques, laiques o eclesiàstiques, o en institucions regionals o locals. Aquest segon 'humanisme civil', representat sobretot per Salutati, Bruni, Bracciolini o Machiavelli, implicats en el govern de Florència —com s'ha dit més amunt—, rep en ocasions la reprovació d'altres humanistes com Alberti. Aquest critica la participació activa dels homes de lletres en la vida pública de la ciutat, les elits mercantils i burgeses de la qual exalten l'èxit social i el guany econòmic: vegeu si no el seu *De commodis litterarum atque incommotis* (Els avantatges i els desavantatges de les lletres) escrit vers el 1430 (Alberti 2018). Val a dir que, per bé que la faceta més considerable de l'activitat d'Alberti és la d'arquitecte, al costat de la seva innumerable multitud i varietat de textos sobre tota mena d'afers (que faran que el seu nom aparegui constantment en aquestes pàgines), ai las, va treballar com a advocat al servei de la cúria pontificia.

Els rivals dels humanistes són els escolàstics, als quals difamen com a *sofistes*, i, en general, els professors universitaris, allà on l'escolàstica estava més arrelada i l'ensenyament era més tradicional. Així doncs, el programa educatiu huma-

2. «Pro amplissimis et necessariis hominum generi atque omnium gratia dignissimis rebus comparatis meretur (ut sunt bone artes, bona instituta, prestantissimi mores atque sapientia) quas in litteris adipiscimur».

nista es va estendre socialment des de l'àmbit privat dels preceptors particulars a l'ensenyament secundari, les escoles de llatinitat i les facultats d'arts de l'època. Molt tardanament i amb grans dificultats, entrarien al clos universitari de les facultats superiors. Amb la impremta ben establerta, els humanistes van accedir també a altres opcions professionalitzadores vinculades al nou món de l'estampa: traductors, correctors, bibliotecaris, també editors, és a dir, inversors en el negoci del llibre, els quals contracten un original a un escriptor i paguen les despeses de la tasca de l'impressor (sou dels tipògrafs, paper, tinta, etc.). En terres catalanes, el valencià Joan Martí Cordero i Oliver (1531 - v. 1600) en seria un exemple paradigmàtic: va ser col·laborador i traductor al servei d'impressors a Anvers. En darrer terme, els humanistes també podien fer carrera al servei de l'Església com és el cas d'alguns dels humanistes més conspicus: Enea Silvio Piccolomini (1405-1464), que va ser papa com a Pius II (1458-1464); mentre que Castiglione o Bembo —dels quals tractaré, més endavant, als capítols 8, 12 i 13— van esdevenir bisbe i cardenal, respectivament.

En paral·lel a l'activitat professional docent o d'altra mena, l'humanista duu a terme una tasca filològica sobre els textos de l'antiguitat que serà, en gran part, el fonament de la resta de propostes culturals, artístiques i tècniques del Renaixement. Aquesta consta de quatre eixos. En primer lloc, l'estudi, la restauració crítica i la difusió dels textos clàssics llatins, coneguts parcialment a l'edat mitjana, per bé que reduïts en gran part a la filosofia aristotèlica i corromputs per comentaris i glosses marginals. La gran diferència rau en el fet que l'escolàstica no va basar l'estudi en aquells textos sinó en el mètode dialèctic, mentre que els humanistes en van fer el fonament del programa educatiu. En efecte, és voluntat dels professionals humanistes recuperar els textos dels autors

clàssics, grecs i llatins, tot desempallegant-los de l'abundant afegit de comentaris i addicions de tota mena que s'hi havien incrustat al llarg del període medieval, més interessat en el contingut moral i en la recuperació cristianitzant dels textos que no pas en la valoració en ells mateixos des d'una perspectiva estètica i cívica. És cert que durant el llarg període medieval va circular una certa nòmina de textos antics (els grecs a través de les traduccions a l'àrab) si bé, a banda de les addicions esmentades, la tasca de còpia sovint incorporava males lectures i errors, fruit del coneixement precari del llatí literari clàssic, i les còpies manuscrites circulaven amb corrupcions textuais cada vegada més importants, que desfiguraven els textos originals. Els humanistes hi van aplicar mètodes de crítica textual per mirar de restaurar-los i aconseguir versions al més properes possible al pretès 'original' antic.

En segon terme, van afavorir l'extensió del coneixement dels autors clàssics llatins i la descoberta dels grecs sense l'intermedi dels àrabs, sobretot a través dels intel·lectuals bizantins: amb la caiguda de Constantinoble en mans otomanes al 1453 es va produir l'exili dels filòlegs bizantins, majoritàriament cap a Itàlia —i amb ells van viatjar nombrosos manuscrits grecs que conservaven els textos de la tradició cultural grega—, la qual cosa va afavorir l'aprenentatge del grec en terres itàliques i després a la resta del continent. Els humanistes van difondre aquest llegat oriental a través de còpies manuscrites primer i de la impremta després, mentre paral·lelament el traduïen al llatí. Era un corpus textual pràcticament desconegut a l'edat mitjana. Pensem que, a més de poetes, historiadors, oradors i filòsofs, hi entraven també tots els textos grecs de medicina, matemàtiques i astronomia, per exemple.

Un tercer aspecte recau en l'interès per la correcció gramatical i la imitació de l'estil llatí clàssic, la qual cosa els

menava a la crítica i a la depuració dels textos rebuts de la tradició, amb l'eliminació d'expressions del llatí vulgar i medieval que hi eren incrustades gràcies a la familiaritat amb els textos clàssics de Ciceró, Virgili i Ovidi, sobretot. Aquest interès pel decòrum de la llengua sàvia va portar a una proposta de canvi radical en l'ensenyament del llatí a les escoles i centres educatius d'orientació humanística. Iniciativa que es va dur a terme gràcies a una pregonera producció de noves gramàtiques basades en l'elegància estilística i la riquesa lèxica dels millors autors llatins. Aquí ve com anell al dit el cas de l'aplicació de la filologia que va fer un insigne intel·lectual al servei del rei Alfons V. Va ser per mitjà de la confrontació de testimonis i l'anàlisi del llatí dels documents que Lorenzo Valla (1406/7-1457), humanista i secretari del Magnànim a Nàpols, va establir al 1440 amb el seu *De falso credita et ementita Constantini donatione* (publicat al 1517) que el document que teòricament legitimava l'existència dels Estats Pontificis, el decret imperial anomenat Donació de Constantí o *Donatio Constantini*, era apòcrif, obra d'un falsari molt posterior, del segle VIII, que escrivia en un llatí pèsim, farcit de termes impossibles en el llatí de l'època constantiniana, el del pas del segle III al IV, i que, per tant, les pretensions territorials de la institució eclesiàstica no tenien fonament.

Finalment, els humanistes van dur a terme també una copiosa producció literària original, bàsicament en llatí, en què destaca l'erudició, la recuperació dels gèneres literaris de l'antiguitat, la imitació dels models clàssics i la preocupació per l'elegància formal. En parlaré als capítols 7 i 12.

L'efecte immediat de la recuperació dels textos clàssics va ser la dilatació en totes direccions del coneixement, de manera que nous models de llengua i de vida van substituir el paradigma cultural teològic de l'edat mitjana. Obser-

vem-ne l'entusiasme en aquest famós fragment d'una carta de Niccolò Machiavelli (1469-1527), que el 10 de desembre de 1513 adreçava al seu amic Francesco Vettori:

Al vespre, torno a casa i entro al meu estudi; i al pas de la porta em despullo de la roba de cada dia, bruta de fang, i em guarneixo amb robes règies i curials; i un cop abillat de manera escaient, entro a les corts dels antics, on, rebut cordialment, em nodreixo d'aquell aliment que m'és propi, per al qual he nascut; per la qual cosa no m'avergonyeixo de parlar-hi i de demanar-los per les raons dels seus actes; i ells em responen per llur humanitat; i durant quatre hores no sento cap enuig, oblidat tot afany, no m'espanta la pobresa, no m'afligeix la mort: m'hi lliuro completament.³

En resum, Machiavelli s'abilla esplèndidament per trobar-se quasi físicament amb els seus interlocutors antics en el seu estudi.

Notem que la percepció dels humanistes, segons la qual hi havia una antiguitat brillant que s'entestaven a recuperar i un període entre aquella i ells mateixos que l'havia sepultada, porta associada la noció de canvi històric, de mutació. És una dada fonamental després d'una llarga tradició de pensament segons la qual el món transcorre inalterable, de manera que els humans se substitueixen els uns als altres sense

3. «Venuta la sera, mi ritorno a casa ed entro nel mio scrittoio; e in sull'uscio mi spoglio quella veste cotidiana, piena di fango e di loto, e mi metto panni reali e curiali; e rivestito condecientemente, entro nelle antiche corti delli antichi huomini, dove, da loro ricevuto amorevolmente, mi pasco di quel cibo che solum è mio e ch'io nacqui per lui; dove io non mi vergogno parlare con loro e domandarli della ragione delle loro azioni; e quelli per loro humanità mi rispondono; e non sento per quattro hore di tempo alcuna noia, sdimentico ogni affanno, non temo la povertà, non mi sbigottisce la morte: tutto mi transferisco in loro» (tret de Gardini 2010: 10; la traducció al català és meva).

que res de substancial canviï mai. Les reflexions del mateix Petrarca en el sentit que hi havia hagut un canvi entre les civilitzacions grecolatines, mortes, i la seva; que la situació present era pitjor que mai; les seves declaracions de menyspreu pel període en l'entremig en què ell vivia juntament amb les afirmacions de la necessitat de canviar-ho, van ser detonants importantíssims per a la percepció que el món muta: «em vaig lliurar d'una manera constant a la coneixença de l'antiguitat, perquè sempre em foren desplaents aquests nostres temps [...] hauria preferit sempre haver nascut en qualsevol altra època i oblidar-me d'aquesta»⁴ (*Seniles* XVIII, 1: Petrarca 2007: 27). La dinàmica estructura política mateixa del nord italià, feta de petits ducats, principats i repúbliques, ben diferent de les monarquies de l'entorn, ja els feia percebre la sensació que els sistemes polítics eren creacions humanes, sotmeses a la mutabilitat, no pas divines. Flavio Biondo, al segle xv, havia sostingut que l'italià i altres llengües romàniques derivaven del llatí i, per tant, que les llengües evolucionaven.

Els seguidors de Petrarca van tenir consciència que iniciaven una nova etapa i així ho van fer saber arreu i per tots els mitjans. Fixem-nos-hi: els escolàstics promovien una acumulació 'interior' del saber, és a dir el coneixement provenia de les *auctoritates* que tenien a mà. Contràriament, els humanistes deien de tornar a les fonts, expressió que comportava la noció de sortida del temps on eren, de salt en el temps per anar a cercar aquelles *fontes*, una noció historicista, doncs. En tot cas, cal insistir-hi una vegada més: l'humanista no pretén repetir aquella cultura antiga sinó revitalitzar-la aplicada al seu present.

4. «Incubui unice ad notitiam uetustatis, quoniam michi semper etas isti displicuit [...] qualibet etate natus esse semper optauerim, et hanc obliuisci».

Bibliografia

Obres citades

Alberti, Leon Battista

2018 *Els avantatges i els desavantatges de les lletres*, trad. Alejandro Coroleu, Martorell, Adesiara.

Carbonell, Pere Miquel

1997 *Cròniques d'Espanya*, 2 vol., ed. crítica d'Agustí Alcoberro, Barcelona, Barcino.

Despuig, Cristòfor

2011 *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, ed. crítica d'Enric Querol & Josep Solervicens, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Duran, Eulàlia & Josep Solervicens (ed.)

1996 *Renaixement a la carta*, Barcelona, Universitat de Barcelona / Eumo Editorial.

Furió Ceriol, Fadrique

1996 *Obra completa*, València, Edicions Alfons el Magnànim. [Bononia: p. 245-621]

Pau, Jeroni

1986 *Obres*, 2 vol., ed. de Mariàngela Vilallonga, Barcelona, Curial.

Petrarca, Bruni, Valla, Pico della Mirandola & Alberti

2000 *Manifiestos del humanismo*, trad. de María Morrás, Barcelona, Península.

Petrarca, Francesco

2007 *Carta a la posteritat. Carta a Giovanni Boccaccio*, trad. de Joan Bastardas & Pere J. Quetglas, Martorell, Adesiara.

Pla, Josep

1966-1992 *Obra Completa*, 46 vol., Barcelona, Destino.

Rabelais, François

1985 *Gargantua i Pantagruel*, trad. i notes de Miquel-Àngel Sánchez Férriz, Barcelona, Edicions 62.

Estudis

Bouwsma, William J.

2001 *El otoño del Renacimiento. 1550-1640*, Barcelona, Crítica [*The Waning of the Renaissance, 1550-1640*, New-Haven / Londres, Yale University Press, 2000].

Burckhardt, Jacob

1860 *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basel.

Burke, Peter

1993 *El Renacimiento*, Barcelona, Crítica [*The Renaissance*, Londres, Macmillan Education, 1987].

1993 *El renacimiento italiano. Cultura y Sociedad en Italia*, Madrid, Alianza [*The Italian Renaissance. Culture and Society in Italy*, Cambridge, Polity, 1986].

Cabré, Lluís, Alejandro Coroleu, Montserrat Ferrer, Albert Lloret & Josep Pujol

2018 *The classical tradition in Medieval Catalan, 1300-1500. Translation, imitation and Literacy*, Suffolk, Tamesis.

Carreira, Antonio

2004 «El manuscrito como transmisor de humanidades en la España del Barroco», dins Pedro Aullón de Haro (coord.), *Barroco*, I, Madrid, Verbum, p. 597-618.

Coroleu, Alejandro

2012 «Humanismo italiano, imprenta y educación en Cataluña (1480-1530)», dins A. Steiner-Weber (ed.), *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis*, 1, Leiden / Boston, Brill, p. 3-24.

2013 «Translating Cicero in Renaissance Catalunya», *Renaissance Studies*, 27.3, p. 341-355.

2022 «Terenci i Eurípides a la Catalunya renaixentista», *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica*, 38, p. 135-144.

Delle Donne, Fulvio

2015 *Alfonso il Magnanimo e l'invenzione dell'umanesimo monarchico. Ideologia e strategie di legittimazione alla corte aragonesa di Napoli*, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo.

Delumeau, Jean

1978 *La peur en Occident (XIVe- XVIIIe siècles). Une cité assiégé*, París, Fayard.

De Maio, Romeo

1987 *Donna e Rinascimento*, Milà, Mondadori.

Fernández Luzón, Antonio

1995 «Los estudios clásicos en Barcelona durante la primera mitad del siglo XVI», *Manuscrs. Revista d'Història Moderna*, 13, p. 219-246.

2005 *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

Foster, Kenelm

1989 *Petrarca. Poeta y humanista*, Barcelona, Crítica [*Petrarch. Poet and Humanist*, Edimburg, Edinburgh University Press, 1984].

Gardini, Nicola

2010 *Rinascimento*, Torí, Einaudi.

Garin, Eugenio

1981 «Los humanistas y la ciencia», dins *La revolución cultural del Renacimiento*, Barcelona, Crítica, p. 243-270 [*L'età nuova. Ricerche di storia della cultura dal XII al XVI secolo*, Morano, Nàpols, 1969, p. 451-475].

Gil, Luis

2000 «Les disciplines humanístiques», dins *Cinc segles i un dia*, València, Universitat de València, p. 21-34.

Gómez Moreno, Ángel

1994 *España y la Italia de los humanistas. Primeros ecos*, Madrid, Gredos.

González González, Enrique

1989 «Hacia una definición del término Humanismo», *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 15, p. 45-66.

Greene, Thomas

1968 «The Flexibility of the Self in Renaissance Literature», dins Peter Demetz, Thomas Greene & Lowry Nelson (ed.), *The Disciplines of Criticism: Essays in Literary Theory, Interpretation, and History*, New Haven, Yale University Press, p. 241-264.

Hale, John

1996 *La civilización del Renacimiento en Europa. 1450-1620*, Barcelona, Crítica [*The Civilization of Europe in the Renaissance*, Londres: Harper Collins, 1993].

Hope, Charles & Elizabeth McGrath

1998 «Artistas y humanistas», dins J. Kraye (ed.), *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 211-242 [*The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996].

Jiménez Moreno, Arturo

2023 *La incorporació de la mujer a la cultura escrita en el siglo xv. Análisis contextual y censo de lectoras en Aragón, Castilla y Portugal*, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca.

Kristeller, Paul Oskar

1986 *El pensamiento renacentista y las artes*, Madrid, Taurus [Renaissance Thought II, Princeton, Princeton University Press, 1980].

McLaughlin, M.I.

1998 «El humanismo y la literatura italiana», dins J. Kraye (ed.), *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 269-294 [*The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge. Cambridge University Press, 1996].

Navarrete, Ignacio

1997 *Los huérfanos de Petrarca. Poesía y teoría en la España renacentista*, Madrid, Gredos [*Orphans of Petrarch. Poetry and Theory in the Spanish Renaissance*, University of California, 1994].

Panofsky, Erwin

1975 *Renacimiento y renacimientos en el arte occidental*, Madrid, Alianza [*Renaissance and Renascences in Western Art*, Estocolm, 1960].

Peña Díaz, Manuel

1997 *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez.

Pons Fuster, Francisco

1995 «El mecenazgo cultural de los Borja de Gandía: erasmismo e iluminismo», *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 21, p. 23-43.

2003 *Erasmistas, mecenas y humanistas en la cultura valenciana de la primera mitad del siglo XVI*, València, Institució Alfons el Magnànim.

Reynolds, Leighton D. & Nigel G. Wilson

1986 *Copistas y filólogos. Las vías de transmisión de las literaturas griega y latina*, Madrid, Gredos [*Scribes and Scholars*, Oxford: Oxford University Press, 1974].

Rico, Francisco

1993 *El sueño del humanismo (De Petrarca a Erasmo)*, Madrid, Alianza.

Rossich, Albert

2010 «Panoràmica de la literatura catalana moderna», dins Eulàlia Miralles (ed.), *Del Cinccents al Setcents. Tres-cents anys de literatura catalana*, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la, p. 15-109.

2024 *Del naixement del teatre modern al neoclassicisme (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, Universitat de Barcelona / Institut del Teatre.

Rossich, Albert & Pep Valsalobre

2011 *Literatura catalana moderna (siglos XVI-XVIII)*, Madrid, Editorial Síntesis.

Solervicens, Josep (dir.)

2016 *Història de la literatura catalana. Volum IV [=Literatura moderna. Renaixement, Barroc i Il·lustració]*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona.

2023 «El model renaixentista d'acadèmia: de la ficció dialògica a la regulació institucional», dins J. Pòrtulas & P. Molas (ed.), *La idea d'Acadèmia al llarg del temps*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, p. 43-65.

Torró, Jaume

1989 «Introducció» a Romeu Lluïll, *Lo despropriament de amor*, ed. de Jaume Torró, Bellaterra, UAB.

Valsalobre, Pep

- 2006 «François Rabelais: *Gargantua*, l'home-gegant i l'escriptura subversiva», dins Jordi Sala (ed.), *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*, Girona, CCG Edicions, p. 81-95.

Witt, Ronald G.

- 2005 *Sulle tracce degli antichi. Padova, Firenze e le origini dell'umanesimo*, Roma, Donzelli Editore.

Zaragoza, Verònica

- 2015 «*En vers vull desafiar...*». *La poesia femenina a l'àmbit català (segles XVI-XVIII). Edició crítica*, 2 vol., Girona, Universitat de Girona [Tesi doctoral].

- 2022 *Les dones Borja. Històries de poder i protagonisme ocult*, València, Tres i Quatre / Institut Internacional d'Estudis Borgians.

Primera lliçó sobre el Renaixement proporciona una introducció al moviment que va inaugurar la modernitat i que ha influït de manera poderosa sobre la literatura, i l'art en general, fins als nostres dies. S'hi examinen els elements que el defineixen —entre d'altres, la passió, l'individualisme, la llibertat, la rebel·lia, la identificació amb la natura i el gust per la lletjor— i s'hi analitzen textos fonamentals de la literatura catalana i universal.

Pep Valsalobre (Girona, 1956) és professor titular a la Universitat de Girona. Ha publicat prop d'un centenar d'articles especialitzats sobre literatura catalana dels segles XVI-XIX. És autor de diverses monografies i de l'edició crítica de l'obra d'Agustí Eura, del teatre de Joan Ramis, de la poesia i el teatre de Francesc Fontanella o de la poesia de Joan Pujol i de Joan Salom.